

สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ต.ลำไทร อ.วังน้อย จ.พระนครศรีอยุธยา
๑๓๑๗๐

โทร : ๐-๓๕๒๔-๘๐๗๒

อีเมลล์ : budrsin@mcu.ac.th

เว็บไซต์ : <http://bri.mcu.ac.th>

บทสังเคราะห์งานวิจัย

การศึกษารูปแบบและสภาพแหล่งเรียนรู้
ของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงราย

จัดทำโดย

ส่วนงานบริหาร สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
P ๐-๓๕๒๔-๘๐๗๒ E brimcu@gmail.com

บทสังเคราะห์งานวิจัย ลำดับที่ ๐๕

บทสังเคราะห์งานวิจัยเรื่อง “ การศึกษารูปแบบและสภาพแหล่งเรียนรู้ของวัด ที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงราย ”

บทคัดย่อ จากการศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษารูปแบบและสภาพแหล่งเรียนรู้ของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงราย มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาสภาพการจัดการแหล่งเรียนรู้ของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยว ความคิดเห็นของพระสงฆ์และนักท่องเที่ยวยุคใหม่ที่มีต่อการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว และหาแนวทางในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวในจังหวัด โดยใช้กลุ่มตัวอย่างจำนวนทั้งสิ้น ๓๐๐ ตัวอย่าง โดยเก็บรวบรวมข้อมูลจากวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยว ๓ แห่ง ได้แก่ วัดพระแก้ว วัดร่องขุ่น อำเภอเมือง และวัดพระ (พระอารามหลวง) ชาติภูผา อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย แห่งละ ๑๐๐ คน

ที่ยาวส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง วัยกลางคน ผลการศึกษวิจัยพบว่า นักท่องเที่ยว รองลงมาได้แก่ เพศชาย วัยกลางคน ส่วนเยาวชนมีจำนวนน้อย ด้านการให้ความร่วมมือกับทางวัด พบว่า ในภาพรวม ส่วนใหญ่ปฏิบัติตามระเบียบของวัด อยู่ในระดับดีมาก รองลงมา อยู่ในระดับพอใช้ และ อยู่ในระดับดี

ผลการศึกษิตตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๑ ด้านพุทธศิลป์สถาปัตยกรรม/เหมาะสมกับเป็นแหล่งเรียนรู้ จากผลการศึกษาวิจัย พบว่า ในภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาจากค่าเฉลี่ยเป็นรายการ พบว่า ความสวยงามของปะติมากรรมภายในวัด มีค่าเฉลี่ยสูงสุด รองลงมาได้แก่ ความสวยงามของสถาปัตยกรรมภายในวัด ส่วนด้านความสะดวกสบายในการท่องเที่ยววัด พบว่า ในภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาจากค่าเฉลี่ยเป็นรายชื่อพบว่า มีป้ายชื่อและรายละเอียดแจ้งถึงสถานที่ภายในวัดที่ชัดเจน มีค่าเฉลี่ยสูงสุดสำหรับด้านค่าใช้จ่ายของการเข้าท่องเที่ยวภายในวัด พบว่า ในภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาจากค่าเฉลี่ยเป็นรายชื่อพบว่า ราคาเครื่องสักการบูชามีความเหมาะสม มีค่าเฉลี่ยสูงสุด และด้านแหล่งเรียนรู้ที่เป็นสารประโยชน์ พบว่า ในภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาจากค่าเฉลี่ยเป็นรายชื่อพบว่า ศิลปวัฒนธรรมที่มีในวัดเป็นแหล่งเรียนรู้ได้เหมาะสม มีค่าเฉลี่ยสูงสุด

ผลการศึกษิตตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๒ ผลการวิจัย พบว่า ประชากรกลุ่มตัวอย่างนักท่องเที่ยวได้ให้ข้อเสนอแนะในการปรับปรุงพัฒนาสภาพที่เป็นอยู่ปัจจุบัน จากการศึกษาวิจัย พบว่า ในภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาจากค่าเฉลี่ยเป็นรายชื่อพบว่า ควรปรับปรุงค่าไหว้พระธาตุ/พระพุทธรูป มีค่าเฉลี่ยระดับมากที่สุด ส่วนด้านการแก้ไขเพื่อให้เกิดประโยชน์

มาก ๆ ต่อผู้เข้าไปท่องเที่ยว พบว่า ส่วนใหญ่อยากให้เพิ่มแหล่งเรียนรู้ที่เป็นศิลปะล้านนาให้มากขึ้น รองลงมา ได้แก่ จัดทำสื่อที่เป็นตู้ระบบมัลติมีเดียอธิบายถึงบริเวณวัดหรือสิ่งสำคัญของวัด และด้านข้อแนะนำอื่น ๆ ได้แก่ ควรมีศาลาที่พักเพิ่มขึ้น มีน้ำดื่มสะอาดไว้บริการ ปลูกไม้ในวรรณคดีหรือพุทธประวัติให้ศึกษาเรียนรู้

ผลการศึกษิตตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๓ ผลการศึกษิตวิจัยเกี่ยวกับสถานการณ์การท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาหรือเชิงวัฒนธรรมของจังหวัดเชียงรายในปัจจุบันและอนาคตอย่างไร ผลการวิจัยพบว่า สถานการณ์โดยทั่วไปวัดจะมีความสงบ เหมาะสำหรับปฏิบัติธรรม สำหรับในเชิงพระพุทธศาสนาหรือเชิงวัฒนธรรมนั้นมีบ้างในกลุ่มของผู้มีอายุตั้งแต่ ๔๕ ปีขึ้นไป สำหรับปัจจัยที่เป็นเครื่องดึงดูดใจนักท่องเที่ยว มีความเห็นตรงกันว่า ศาสนวัตถุเป็นส่วนสำคัญอันดับแรกที่ทำให้วัดเป็นสถานที่ท่องเที่ยว ส่วนที่เป็นศาสนบุคคล พบว่า ศาสนบุคคลก็เป็นอีกส่วนหนึ่งที่ทำให้วัดเกิดเป็นสถานที่ท่องเที่ยว ส่วนแหล่งเรียนรู้ที่นักท่องเที่ยวหรือเยาวชนได้ศึกษาเรียนรู้ พบว่า ต่างมีความเห็นที่ไม่แตกต่างกัน

๔ ผลการศึกษิตตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๔ พบว่า ปัญหาอุปสรรคในการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ส่วนใหญ่ นักท่องเที่ยว (ในวัด) นิยมท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ชมธรรมชาติ และแหล่งเรียนรู้เป็นหลัก นอกจากนั้นระยะทางการเดินทางไกล ค่าใช้จ่ายมาก ความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินระหว่างเดินทางก็เป็นอีกหนึ่งของปัญหาอุปสรรค และปัญหาอุปสรรคที่จัดแหล่งเรียนรู้ต่างๆ ให้นักท่องเที่ยวได้ศึกษาเรียนรู้ในวัด พบว่า ปัญหาเกิดจากงบประมาณในการดำเนินการเป็นอันดับแรก อันดับรองลงมาได้แก่ หน่วยงาน องค์กร ที่วัดนั้นอยู่ในพื้นที่ไม่ค่อยให้ความสนใจที่จะร่วมพัฒนาวัด บุคลากรภายในวัดส่วนใหญ่ขาดความรู้ ประสบการณ์การจัดวัดให้เป็นสถานที่เรียนรู้ของนักท่องเที่ยว ชุมชนไม่ได้เข้าไปร่วมกับการแสดงความคิดเห็นในการบริหารจัดการเพราะเห็นว่าผู้ที่บริหารวัดนั้นมีภูมิความรู้อยู่แล้วไม่กล้าไปแสดงความคิดเห็น

คำหลัก : การท่องเที่ยว, การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม, การเรียนรู้เชิงพุทธ, แหล่งเรียนรู้, รูปแบบและสภาพแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัด

บทนำ

ในปัจจุบันการท่องเที่ยวในประเทศไทยมีการแข่งขันที่รุนแรงมากขึ้นภายในประเทศและต่างประเทศ เนื่องจากนักท่องเที่ยวเปลี่ยนแปลงความต้องการจากการท่องเที่ยวเพื่อพักผ่อนหรือพบเห็นสิ่งแปลกใหม่ กลายเป็นการท่องเที่ยวที่เน้นการมีประสบการณ์โดยตรงโดยการเข้าไปเรียนรู้และมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางวัฒนธรรมของสังคมที่ตนไปท่องเที่ยวอย่างลึกซึ้งมากขึ้น ซึ่งประเทศไทยมีความได้เปรียบจากมีวัดอุทิศทางทรัพยากรแหล่งท่องเที่ยวมากมาย มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม ประเพณี ซึ่งเกิดจากวิถีชีวิตและศาสนาของคนไทย ทั้งนี้คนไทยส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ มีวิถีชีวิตที่ผูกพันกับศาสนาพุทธ จึงมีการสร้างสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ เพื่อปฏิบัติกิจกรรมทางศาสนา ประเพณีประจำท้องถิ่นตามวันสำคัญทางพุทธศาสนา ตลอดจนศิลปกรรมจำนวนมาก¹

กิจกรรมการท่องเที่ยวของการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมนั้น เป็นปัจจัยที่สำคัญในการพัฒนาประเทศไทยซึ่งเป็นลักษณะของการเดินทางที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อผู้คน ชุมชน สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม แต่อย่างไรก็ตาม การจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาไม่ว่าจะเป็นการบริหารจัดการวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยว การจัดการแหล่งโบราณสถานและพุทธศิลป์ ในแต่พื้นที่ยังพบว่ามีปัญหาในเรื่องของการจัดการเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อการรักษามรดกทางวัฒนธรรม ของพระพุทธศาสนาและการจัดการเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ต่อกิจกรรมการท่องเที่ยว

จังหวัดเชียงราย เป็นจังหวัดหนึ่งที่มีชื่อเสียงด้านการท่องเที่ยว ซึ่งเป็นดินแดนแห่งขุนเขา เป็นจังหวัดที่อยู่เหนือสุดของประเทศไทย เป็นเมืองเก่าแก่ที่มีประวัติศาสตร์ยาวนานตั้งแต่สมัยเชียงแสนของพญาเม็งราย ผู้ก่อตั้งเมืองเชียงรายบนพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำกก อุดมสมบูรณ์ไปด้วยป่าไม้บนดอยสูงที่สลับซับซ้อน เป็นแหล่งกำเนิดต้นน้ำและน้ำตกอันงดงามหลายแห่ง และมีเทือกเขาฝิ่นน้ำที่เป็นพรมแดนกั้นประเทศสหภาพพม่าจนถึงด้านทิศเหนือ อีกทั้งเป็นจุดแรกที่แม่น้ำโขงไหลผ่านประเทศไทย เป็นพรมแดนกั้นกลางระหว่างประเทศไทยกับประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวเชียงรายมีประชากรหลายเชื้อชาติ ทั้งชาวไทยพื้นราบ ชาวไทยภูเขา และชาวจีนฮ่อที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่บนดอยสูง แต่ละชนชาติจะมีประเพณี วัฒนธรรม และวิถีชีวิตที่มีเอกลักษณ์ เป็นเสน่ห์อีกอย่างที่ทำให้เชียงรายได้รับความสนใจจากนักท่องเที่ยวทั้ง ชาวไทยและชาวต่างประเทศ สถานที่ท่องเที่ยวสำคัญซึ่งเป็นที่รู้จักกัน มากมายในจังหวัดเชียงราย เช่น พระธาตุดอยตุง ดอยแม่สลอง ภูชี้ฟ้า เชียงแสน แม่สาย วัดร่องขุ่น ขึ้นอยู่กับความสนใจของนักท่องเที่ยว แต่การท่องเที่ยวเชิงศิลปวัฒนธรรม ที่ได้รับความนิยมอย่างสูงสำหรับพุทธศาสนิกชนก็คือ การเดินทางไปนมัสการพระแก้วมรกต หลวงพ่อผาเงา และพุทธศิลป์วัดร่องขุ่น ถ้าใครเดินทางไปสักการะครบทั้งหมดในวันเดียวถือเป็นสิริมงคลต่อตนเองและครอบครัว

ดังนั้น คณะผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษารูปแบบและสภาพแหล่งเรียนรู้ของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงราย ๓ วัด ได้แก่ วัดพระแก้ว วัดร่องขุ่น ตำบลป่าอ้อดอนชัย อำเภอเมืองเชียงราย ตำบลเวียง อำเภอเมืองเชียงราย (พระอารามหลวง) และวัดพระธาตุผาเงา ตำบลเวียง อำเภอเชียงแสน ว่ามีรูปแบบการบริหารจัดการอย่างไรที่จะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว ชุมชน และประเทศชาติ รวมทั้งสนใจที่จะศึกษาถึงด้านด้านพุทธศิลป์ ศิลปวัฒนธรรม ประเพณี หลักธรรม และแหล่งเรียนรู้ท้องถิ่นที่มีอยู่ในวัดนั้น ทั้งนี้เพื่อส่งเสริมและสนับสนุนการท่องเที่ยววัดในจังหวัดเชียงรายอย่างยั่งยืนต่อไป

วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาสภาพการจัดการแหล่งเรียนรู้ของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงราย
๒. เพื่อหาแนวทางในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงราย
๓. เพื่อศึกษาความคิดเห็นของพระสงฆ์และผู้ประกอบการท่องเที่ยวที่มีต่อการพัฒนา
๔. เพื่อศึกษาปัญหาอุปสรรคของวัดด้านการจัดแหล่งเรียนรู้ในวัด (อนุรักษ์พุทธศิลป์ วัฒนธรรม ประเพณี)

ขอบเขตของโครงการวิจัย

๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

๑) ศึกษาข้อมูลส่วนตัวของนักท่องเที่ยว มูลเหตุของการจงใจด้านต่าง ๆ ที่มีผลต่อการตัดสินใจไปท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมวัดในจังหวัดเชียงราย

๒) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงสภาพการณ์ สถานการณ์ ปัญหาและอุปสรรคของแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของวัดพระแก้ว วัดร่องขุน และวัดพระธาตุผาเงา ในอดีตถึงปัจจุบัน โดยยึดหลักการศึกษตามองค์ประกอบของแหล่งท่องเที่ยว ซึ่งจะเน้นการศึกษาเกี่ยวกับสิ่งดึงดูดใจทางการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ได้แก่ พิพิธภัณฑสถาน โบราณสถาน สถาปัตยกรรม ศิลปะ วัฒนธรรม หัตถกรรม พื้นบ้าน ประเพณี และศิลปวัฒนธรรมล้านนา

๓) ศึกษาความคิดเห็นของพระสงฆ์ ผู้ประกอบการธุรกิจการท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงรายในเชิงการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม และความคิดเห็นของชุมชนที่วัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวตั้งอยู่

๔.๒ ขอบเขตการศึกษาด้านพื้นที่

เนื่องจากการศึกษาวิจัยในลักษณะการศึกษาหาความรู้ในพื้นที่หรือบริเวณที่มีคุณลักษณะที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม ศาสนา มีการบอกเล่าเรื่องราวในการพัฒนาทางสังคมและมนุษย์ผ่านทางประวัติศาสตร์อันเป็นผลเกี่ยวเนื่องกับวัฒนธรรมสะท้อนให้เห็นถึงสภาพชีวิต ความเป็นอยู่ของคนในแต่ละยุคสมัยได้เป็นอย่างดี ดังนั้น คณะผู้วิจัยจึงกำหนดพื้นที่การท่องเที่ยวประเภทวัดในจังหวัดเชียงรายที่มีจำนวนนักท่องเที่ยวไม่น้อยกว่าวันละ ๕๐๐ คน ดังนี้

- ๑) วัดพระแก้ว (พระอารามหลวง) ตำบลเวียง อำเภอเมืองเชียงราย
- ๒) วัดร่องขุน ตำบลป่าอ้อดอนชัย อำเภอเมืองเชียงราย
- ๓) วัดพระธาตุผาเงา ตำบลเวียง อำเภอเชียงแสน

๔.๓ ขอบเขตด้านประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ประชากรแบ่งเป็น ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มแรก เป็นนักท่องเที่ยวชาวไทย และต่างประเทศที่มาท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงราย กลุ่มที่สอง เป็นพระสงฆ์ภายในวัด และกลุ่มที่สาม เป็นผู้ประกอบการธุรกิจการท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงราย

แนวคิดทฤษฎี

๕.๑ แนวคิดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

การท่องเที่ยว นับเป็นอุตสาหกรรมหนึ่งที่ได้นำเอาวัฒนธรรมมาเป็นจุดขายเพื่อดึงดูดความสนใจของนักท่องเที่ยวที่ต่างสนใจที่จะเรียนรู้วัฒนธรรม มรดกทางประวัติศาสตร์ เยี่ยมชมงานสถาปัตยกรรม และสัมผัสวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ของคนในประเทศ รวมถึงซื้อของที่ระลึกที่เป็นงานหัตถกรรม และงานฝีมือที่เกิดจากภูมิปัญญาของคนในประเทศนั้น การท่องเที่ยวในลักษณะดังกล่าวเรียกว่า การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม หมายถึง การท่องเที่ยวที่ผู้มาเยือนต้องการสัมผัสถึงวัฒนธรรมอันแท้จริง ความแตกต่างของวิถีชีวิต วิถีชีวิตที่เรียบง่ายของท้องถิ่นที่ไปเยือน และการได้แลกเปลี่ยนความรู้และความคิดซึ่งกันและกัน ระหว่างเจ้าของท้องถิ่นและผู้มาเยือน เช่น การเดินทางท่องเที่ยวเพื่อชื่นชมศิลปวัฒนธรรม หรือเข้าร่วมประเพณี เทศกาล ของท้องถิ่นที่ไปเยือน การเดินทางเพื่อศึกษาขนบธรรมเนียมความเชื่อที่สืบทอดกันมาของชุมชนท้องถิ่น ตลอดจนความเชื่อทางศาสนา เรื่องราว และงานเทศกาลที่จัดขึ้นในแหล่งท่องเที่ยว จะต้องสะท้อนให้เห็นถึงประวัติศาสตร์ วิถีชีวิตความเป็นอยู่ และสภาพทางภูมิศาสตร์ของท้องถิ่น โดยเมืองที่จะเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมได้นั้น ควรมีองค์ประกอบที่เป็นสิ่งดึงดูดใจของการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมอันได้แก่ พิพิธภัณฑสถาน สถาปัตยกรรม สิ่งปลูกสร้าง รวมถึงซากผังเมืองในอดีต ศิลปะ หัตถกรรม ประติมากรรม ประเพณี และเทศกาลต่าง ๆ ดนตรีพื้นบ้าน การแสดงละคร และมหรสพ ภาษาและวรรณกรรมประเพณี ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับศาสนา และวัฒนธรรมเก่าแก่โบราณ วัฒนธรรมพื้นบ้าน หรือวัฒนธรรมย่อย การจัดการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างยั่งยืน จำเป็นต้องส่งเสริมให้ประชาชนในท้องถิ่นเห็นความสำคัญของการท่องเที่ยวว่ามีผลต่อเศรษฐกิจในสังคมของตนเสียก่อน

ปัจจัยที่สำคัญที่สุดในการดำเนินการเพื่อวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยวก็คือ ประชาชนในท้องถิ่นจะต้องเข้ามามีส่วนร่วมเพื่อแสดงความคิดเห็น และแจ้งถึงระดับความต้องการในการพัฒนาชุมชนสู่การเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม นอกจากนี้ การพัฒนาการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมยังต้องอาศัยความร่วมมือทั้งจากคนในท้องถิ่น และเอกชน ในฐานะที่เป็นผู้ชำนาญการ เพื่อการพัฒนาที่เหมาะสมกับชุมชนต่อไป

๕.๒ พฤติกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนา

วัดเป็นทรัพยากรการท่องเที่ยวที่มีโอกาสดึงดูดนักท่องเที่ยวได้มาก เกิดจากการที่ตัวของวัดเองมีลักษณะทางสถาปัตยกรรมศิลปกรรม หรือความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่น่าสนใจ หรือวัดอาจอยู่ในพื้นที่ซึ่งมีทรัพยากรการท่องเที่ยวประเภทอื่น ๆ เป็นตัวดึงดูด ทำให้วัดเป็นผลพลอยได้จากทรัพยากรการท่องเที่ยวประเภทอื่น ๆ ซึ่งควรมีการพัฒนาให้สอดคล้องกับการพัฒนาการท่องเที่ยวอื่น ๆ ไปพร้อมๆกันด้วย ดังนั้นจึงควรพิจารณาศึกษาเพื่อหาแนวทางการอนุรักษ์ พัฒนา และปรับปรุงวัดทางด้านกายภาพทั้ง ๔ ประเภท คือ วัดพระธาตุ วัดป่า วัดพื้นบ้าน และวัดที่ออกแบบในลักษณะร่วมสมัย อีกทั้งให้มีการศึกษาเพื่อเสนอแนะเส้นทางเชื่อมโยงแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดกับแหล่งท่องเที่ยวอื่น ๆ ตามตลาดของการท่องเที่ยว ดังที่ระบุไว้ในแผนพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย อันจะเป็นผลทางอ้อม กับการพิจารณาวัดพื้นบ้านเล็ก ๆ ซึ่งมีคุณลักษณะทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมที่น่าสนใจซึ่งอยู่ในพื้นที่ที่มีแนวโน้มว่าอาจขยายเขตของกลุ่มท่องเที่ยวออกไปถึงได้

การท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาเป็นพฤติกรรมอีกประเภทหนึ่งที่กระแสวิงคืบในปัจจุบันต้องการ เนื่องจากการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนาเป็นการเดินทางที่นักท่องเที่ยวปฏิบัติตนให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมของสังคมไทย ดังนั้นพฤติกรรมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์จึงควรได้รับการส่งเสริมให้มีมูลค่าตลาดเพิ่มขึ้นในกลุ่มนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและต่างชาติ

๕.๓ ปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของนักท่องเที่ยว

- ๑) เป็นปัจจัยภายใน ซึ่งได้แก่ ความต้องการ การจูงใจ และความจำเป็น การรับรู้ การเรียนรู้ บุคลิกภาพ รูปแบบการดำรงชีวิต แนวคิดเกี่ยวกับตนเอง ทศนคติ
- ๒) เป็นปัจจัยภายนอก ซึ่งได้แก่ วัฒนธรรม และวัฒนธรรมย่อย ชั้นของสังคม กลุ่มอ้างอิง ผู้นำความคิดเห็น ครอบครัว เพื่อนฝูง

ผลการวิจัย

จากการศึกษาผลการศึกษาวิจัยพบว่า นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่เป็นวัยผู้ใหญ่เพศหญิง รองลงมาได้แก่ วัยผู้ใหญ่เพศชาย ส่วนเยาวชนมีจำนวนน้อย ส่วนด้านการให้ความร่วมมือกับทางวัดทั้ง ๓ แห่ง พบว่า ในภาพรวม ส่วนใหญ่ปฏิบัติตามระเบียบของวัด อยู่ในระดับดีมาก รองลงมา อยู่ในระดับพอใช้ และ อยู่ในระดับดี แต่เมื่อแยกตามวัตถุประสงค์ของการศึกษา มีดังนี้

ศึกษาสภาพการจัดการแหล่งเรียนรู้ของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงราย ผลการศึกษาวิจัยในภาพรวม ที่เป็นด้านพุทธศิลปะ/สถาปัตยกรรมเหมาะสมกับเป็นแหล่งเรียนรู้ พบว่า ในภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาจากค่าเฉลี่ยเป็นรายการ พบว่า อันดับหนึ่ง ได้แก่ ความสวยงามของปะติมากรรมภายในวัด รองลงมาได้แก่ ความสวยงามของสถาปัตยกรรมภายในวัด ความสวยงามของจิตรกรรมฝาผนังภายในวัด

ด้านความสะดวกสบายในการท่องเที่ยววัด พบว่า

สำหรับมีความสวยงามของจิตรกรรมฝาผนังภายในวัด อันดับหนึ่ง ได้แก่ ภาพพระพุทธรูปเจ้าหลังพระประธานในอุโบสถ และภาพวาดภายในอุโบสถ ด้านการเป็นแหล่งการเรียนรู้และศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่น อันดับหนึ่ง ได้แก่ ภาพฝาผนังด้านในอุโบสถ หอศิลป์ และห้องแสดงภาพและจำหน่ายภาพ และเป็นแหล่งพักผ่อนและให้ความเพลิดเพลินใจได้ดี อันดับหนึ่ง ได้แก่ บริเวณที่พักผ่อนข้างทางภายในบริเวณวัด หอศิลป์ ห้องแสดงและจำหน่ายภาพ และบริเวณรอบ ๆ อุโบสถ ตามลำดับ ส่วนด้านความสะดวกสบายในการท่องเที่ยววัด พบว่า อันดับหนึ่ง ได้แก่ ที่จอดรถเพียงพอสำหรับผู้เข้าไปท่องเที่ยวภายในวัด รองลงมาได้แก่ มีจำนวนห้องน้ำเพียงพอสำหรับผู้ไปท่องเที่ยว มีห้องน้ำสะอาดสมกับเป็นวัดท่องเที่ยว มีป้ายชื่อและรายละเอียดแจ้งถึงสถานที่ภายในวัดที่ชัดเจนและเป็นที่ตั้งอยู่ใกล้แหล่งท่องเที่ยวอื่น ๆ ตามลำดับ ส่วนด้านค่าใช้จ่ายของการเข้าท่องเที่ยวภายในวัด พบว่า อันดับหนึ่ง ได้แก่ ราคาอาหารเครื่องดื่มเหมาะสม/ รองลงมาได้แก่ ราคาของที่ระลึกมีความเหมาะสม และราคาวัตถุมงคลมีความเหมาะสม ตามลำดับ สำหรับที่อยู่ในระดับน้อย ได้แก่ ราคาเครื่องสักการบูชาที่มีความเหมาะสม และด้านแหล่งเรียนรู้ที่เป็นสาระประโยชน์ พบว่า อันดับหนึ่ง ได้แก่ ศิลปวัฒนธรรมที่มีในวัดเป็นแหล่งเรียนรู้ที่เหมาะสม รองลงมาได้แก่ บุคลากรประชาสัมพันธ์ของวัดให้ความรู้ได้ดี และแหล่งศึกษาเรียนรู้ด้านธรรมชาติสิ่งแวดล้อม/ สำหรับที่อยู่ในระดับน้อย ได้แก่ สุภาพดีเตือนใจ หลักธรรมมีให้อ่านให้ศึกษา

และ วัดพระธาตุผาเงา อำเภอเชียงแสน ด้านพุทธศิลป์สถาปัตยกรรม/เหมาะสมกับเป็นแหล่งเรียนรู้ ในภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาเป็นรายการพบว่า มีความสวยงามของสถาปัตยกรรมภายในวัด อันดับหนึ่ง ได้แก่ สถาปัตยกรรมวิหารหลวงพ่ผาเงา อุโบสถ หอพระไตรปิฎก พระบรมธาตุพุทธนิมิตเจดีย์ อาคารเทพกาญจนา และห้องน้ำห้องสุขา ส่วนความสวยงามของประติมากรรมภายในวัด อันดับหนึ่ง ได้แก่ พระประธานในอุโบสถ และพระพุทธรูปในวิหารหลวงพ่ผาเงา สำหรับมีความสวยงามของจิตรกรรมฝาผนังภายในวัด อันดับหนึ่ง ได้แก่ ภาพจิตรกรรมฝาผนังวิหารหลวงพ่ผาเงา ขณะที่แหล่งการเรียนรู้และศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่น อันดับหนึ่ง ได้แก่ พิพิธภัณฑ์ผ้าทอเชียงแสน และเป็นแหล่งพักผ่อนและให้ความเพลิดเพลินใจได้ดี อันดับหนึ่ง ได้แก่ บริเวณที่พักผ่อนข้างทางภายในบริเวณวัด สวนสมุนไพร บนยอดเนินพระบรมธาตุพุทธนิมิตเจดีย์ ตามลำดับ สำหรับด้านความสะดวกสบายในการท่องเที่ยววัด พบว่า อันดับหนึ่ง ได้แก่ ที่จอดรถเพียงพอสำหรับผู้เข้าไปท่องเที่ยวภายในวัด มีจำนวนห้องน้ำเพียงพอสำหรับผู้ไปท่องเที่ยว ห้องน้ำสะอาดสมกับเป็นวัดท่องเที่ยว และเป็นที่ตั้งอยู่ใกล้แหล่งท่องเที่ยวอื่น ๆ ตามลำดับ สำหรับที่อยู่ในระดับน้อย ได้แก่ มีป้ายชื่อและรายละเอียดแจ้งถึงสถานที่ภายในวัดที่ชัดเจน ส่วนด้านค่าใช้จ่ายของการเข้าท่องเที่ยวภายในวัด พบว่า ราคาเครื่องสักการบูชาที่มีความเหมาะสม อันดับหนึ่ง ได้แก่ ดอกไม้รูปเทียน รองลงมาได้แก่ ราคาอาหาร ม คือเครื่องดื่มเหมาะสม/อาหารทุกประเภทที่ร้านอาหารบริการในวัด และราคาวัตถุมงคลมีความเหมาะสม คือ วัตถุมงคลทุกประเภทของวัด และด้านแหล่งเรียนรู้ที่เป็นสาระประโยชน์ พบว่า ศิลปวัฒนธรรมที่มีในวัดเป็นแหล่งเรียนรู้ได้เหมาะสม อันดับหนึ่ง ได้แก่ พิพิธภัณฑ์ผ้าทอเชียงแสน รองลงมาได้แก่ บุคลากรประชาสัมพันธ์ของวัดให้ความรู้ได้ดี คือมีพิธีกรคอยประชาสัมพันธ์ชี้แนะอยู่ประจำหน้าวิหารหลวง/พ่ผาเงา และแหล่งศึกษาเรียนรู้ด้านธรรมชาติสิ่งแวดล้อม คือ ป่าไม้ธรรมชาติในบริเวณวัด สวนสมุนไพรของวัด ส่วนที่อยู่ในอำนาจในระดับน้อย ได้แก่ สุภาพดีเตือนใจ หลักธรรมมีให้ศึกษา

สำหรับแนวทางในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงราย ผลการวิจัย พบว่า ประชากรกลุ่มตัวอย่างนักท่องเที่ยวได้ให้ข้อเสนอแนะแนวทางในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ของวัดที่มีอยู่ปัจจุบัน ดังนี้

ด้านข้อเสนอแนะในการปรับปรุงพัฒนาสภาพที่เป็นอยู่ปัจจุบัน จากการศึกษาวิจัย พบว่า ในภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาจากค่าเฉลี่ยเป็นรายการ พบว่า อันดับหนึ่ง ได้แก่ ควรปรับปรุงค่าไหว้พระธาตุพระพุทธรูป / ประวัตินพระธาตุ/รองลงมาได้แก่ ประวัตินพระพุทธรูป พิพิธภัณฑสถาน และคติคำคม ตามลำดับ

ด้านการแก้ไขเพื่อให้เกิดประโยชน์มาก ๆ ต่อผู้เข้าไปท่องเที่ยว พบว่า ส่วนใหญ่อยากให้เพิ่มแหล่งเรียนรู้ที่เป็นศิลปกรรมล้ำนาให้มากขึ้น รองลงมา ได้แก่ จัดทำสื่อที่เป็นตู้ระบบมัลติมีเดียอธิบายถึงบริเวณวัดหรือสิ่งสำคัญของวัด และให้มีพระเป็นผู้นำในการศึกษาเรียนรู้ในวัดนั้น ๆ

ด้านข้อเสนอแนะอื่น ๆ ได้แก่ ควรมีศาลาที่พักเพิ่มขึ้น มีน้ำดื่มสะอาดไว้บริการ ปลุกไม้ในวรรณคดีหรือพุทธประวัติให้ศึกษาเรียนรู้

ผลการศึกษาวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๓ เพื่อศึกษาความคิดเห็นของพระสงฆ์และผู้ประกอบการท่องเที่ยวที่มีต่อการพัฒนา พบว่า เกี่ยวกับสถานการณ์การท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาหรือเชิงวัฒนธรรมของจังหวัดเชียงรายในปัจจุบันและอนาคตอย่างไร ผลการวิจัยพบว่า สถานการณ์โดยทั่วไป วัดจะมีความสงบ เหมาะสำหรับปฏิบัติธรรม นอกจากนี้ช่วงระหว่างเดือนธันวาคม-มีนาคม ซึ่งเป็นฤดูหนาวจะมีนักท่องเที่ยวมากกว่าในฤดูกาลอื่น เนื่องจากอากาศของจังหวัดเชียงรายเย็นสบาย ๆ นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่จะนิยมไปท่องเที่ยวตามแหล่งธรรมชาติที่เป็นป่าเขา เช่น ภูชี้ฟ้า ดอยแม่สลอง ดอยตุง สวนสมเด็จย่า แม่ฟ้าหลวง ฯลฯ สำหรับในเชิงพระพุทธศาสนาหรือเชิงวัฒนธรรมนั้นมีบ้างในกลุ่มของผู้มีอายุตั้งแต่ ๔๕ ปีขึ้นไป ซึ่งผู้ประกอบการการท่องเที่ยวก็มีส่วนสำคัญในการที่จะนำนักท่องเที่ยวไปยังแหล่งท่องเที่ยวต่าง ๆ ส่วนในฤดูฝนจะมีนักท่องเที่ยวน้อย เนื่องจากไม่สะดวกกับการเดินทาง ในฤดูกาลนี้วัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวของจังหวัดเชียงรายที่อยู่ในอำเภอเมืองเชียงราย จะได้รับความนิยมมากจากนักท่องเที่ยว ที่เป็นข้าราชการ พนักงานของรัฐ และเอกชนต่าง ๆ ที่เขาจัดประชุมสัมมนาในจังหวัดเชียงราย จะใช้เวลาที่ว่างจากการประชุมไปท่องเที่ยวกราบสักการะ ศึกษาศิลปวัฒนธรรม แหล่งเรียนรู้ต่าง ๆ ที่วัดจัดไว้ให้ศึกษาเรียนรู้ ส่วนด้านสถานการณ์ช่วงเทศกาล เช่น สงกรานต์ ฤดูกาลกินเทศกาลปีใหม่ งานประจำปีของจังหวัด ฯลฯ การท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนาและเชิงวัฒนธรรมมีมาก ซึ่งผู้ประกอบการได้ให้ข้อมูลตรงกันว่าเกือบทุกคนจะเข้าไปศึกษาเรียนรู้เกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นในวัด ในพิพิธภัณฑ์ หรือสถานที่ที่ราชการจัดนิทรรศการด้านนี้ไว้ เช่น หอนิทรรศการ ๓๕๐ ปีเมืองเชียงราย พิพิธภัณฑ์โฮงหลวงแสงแก้ว วัดพระแก้ว พิพิธภัณฑ์แม่ฟ้าหลวง เป็นต้น

สำหรับปัจจัยที่เป็นเครื่องดึงดูดใจนักท่องเที่ยวที่เป็นศาสนิกชน พบว่า ศาสนวัตถุเป็นส่วนสำคัญอันดับแรกที่ทำให้วัดเป็นสถานที่ท่องเที่ยว เช่น วัดพระแก้ว มีพระอุโบสถแบบล้านนา หอพระแก้วหยก พิพิธภัณฑ์โฮงหลวงแสงแก้ว ฯลฯ วัดร่องขุน มีอุโบสถสีขาว หอมน้ำสีทอง อาคารที่ปักเป็นระเบียบ ฯลฯ วัดพระธาตุผาเงา มีอุโบสถหลวงพ่อดำ หอพระไตรปิฎกกลางน้ำ พิพิธภัณฑ์พ่อนมิ่งราย ฯลฯ ปัจจัยดึงดูดใจนักท่องเที่ยวที่เป็นศาสนิกชน พบว่า ศาสนวัตถุก็เป็นอีกส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดเป็นสถานที่ท่องเที่ยว เช่น วัดพระแก้ว เป็นพระอารามหลวงที่มีพระมหาเถระที่เป็นผู้ปกครองการคณะสงฆ์ระดับภาค ๖ เป็นที่เคารพนับถือของคนทั่วไป มีบุคลากรประจำในสถานที่ให้ไปศึกษาเรียนรู้คือ พิพิธภัณฑ์โฮงหลวงแสงแก้ว เป็นต้น วัดร่องขุน มีอาจารย์เฉลิมชัย โฆษิตพิพัฒน์ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป สามารถดึงดูดให้คนเข้าไปศึกษาเรียนรู้ในผลงานของท่าน หรือศิลปวัฒนธรรมภายในวัดได้ วัดพระธาตุผาเงา มีพระมหาเถระด้านวิปัสสนาที่เป็นเจ้าอาวาสประจำอยู่ เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป สามารถดึงดูดนักท่องเที่ยวได้เป็นอย่างดี ส่วนด้านศาสนธรรม พบว่า ศาสนธรรมนั้นก็เป็นอีกแนวทางหนึ่งที่ดึงดูดคนให้ไปศึกษาเรียนรู้ เช่น วัดพระแก้ว เป็นวัดที่ใช้หลักธรรมในการเผยแผ่พระพุทธศาสนามานาน ได้แก่ เป็นศูนย์การส่งเสริมการแข่งขันสรีระกัญญาแก่เด็กและเยาวชน เป็นศูนย์การศึกษาพระอภิธรรมภาคกลางค่าเป็นศูนย์การส่งเสริมให้ประชาชนนำบุตรหลานไปทำวัตรสวดมนต์วันเสาร์ ฯลฯ วัดร่องขุน มีภาพกิจกรรมที่ใช้ศิลปะการปั้นและวาดโดยอาจารย์เฉลิมชัย โฆษิตพิพัฒน์ ศิลปินแห่งชาติ ที่แฝงไว้ด้วยคติธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ฯลฯ วัดพระธาตุผาเงา ก็ใช้ศาสนธรรมด้านการฝึกสอนวิปัสสนากรรมฐาน เป็นศูนย์การบ่มเพาะค่าคุณธรรมแก่เยาวชน เป็นศูนย์กลางการเผยแผ่ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงของอำเภอเชียงแสน ฯลฯ นอกจากนี้ แต่ละวัดยังมีคติ คำคม สุภาษิต เขียนติดไว้ตามต้นไม้ สถานที่ทางเดิน อีกด้วย อันเป็นการเผยแผ่ ศาสนธรรมอีกประการหนึ่ง และด้านศาสนพิธี พบว่า แต่ละวัดมีศาสนพิธีก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่ดึงดูดใจนักท่องเที่ยว ซึ่งศาสนพิธีเป็นเอกลักษณ์ของจังหวัดเชียงราย ซึ่งคณะสงฆ์จังหวัดเชียงรายได้ประกาศ และออกไปประชุมสัมมนาทุกอำเภอเกี่ยวกับการจัดศาสนพิธี เพื่อรักษาวินัยประเพณีของล้านนาได้เป็นอย่างดี เช่น การประกอบพิธีสืบชาติา จะมีนักท่องเที่ยวไปประกอบพิธีสืบชาติากันเป็นจำนวนมากในแต่ละปีที่ทางวัดจัด การทำบุญประเพณีต่างๆ ต้องอาศัยศาสนพิธีเป็นแกนนำในการรวมพลังสามัคคีของมวลชน และให้นักท่องเที่ยวได้ไปศึกษาเรียนรู้

ด้านการจัดสถานที่ในวัดอย่างไรให้เหมาะสมที่จะเป็นแหล่งเรียนรู้แก่นักท่องเที่ยวหรือเยาวชนได้ศึกษาเรียนรู้ พบว่า บริเวณสถานที่ ปัจจุบันแต่ละแห่งมีความเหมาะสม และมีเอกลักษณ์ของตัวเองอยู่แล้ว เพียงแต่แต่ละเขตผู้บรรยายนำเที่ยวในวัด ทำให้การศึกษาเรียนรู้ของนักท่องเที่ยวไม่ได้รับความรู้เพิ่มเติมที่ ในมุมมองของการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนา หรือเชิงวัฒนธรรมที่เป็นอยู่ขณะนี้ทุกวัดมีความสะอาด ความเป็นธรรมชาติของตัวเองอยู่แล้ว ควรรักษาความสมดุลที่มีอยู่นั้นให้อยู่ตลอดไป ส่วนแหล่งเรียนรู้ด้านวัตถุโบราณ อยากให้พิพิธภัณฑ์ หรือ สถานที่ที่แสดงวัตถุโบราณ พุทธศิลปะ ประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่นให้มากขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ขณะนี้ ซึ่งจะเป็นการเก็บรวบรวมของเก่าโบราณมาอนุรักษ์ไว้มาก ๆ จะเป็นการดี และแหล่งเรียนรู้ธรรมชาติ แต่ละวัดควรที่จะเพิ่มต้นไม้ในพุทธประวัติ ต้นไม้ในวรรณคดี ต้นไม้ที่เกี่ยวเนื่อง เชียงราย สวนสมุนไพรที่วัดพระธาตุผางามนั้นควรที่จะเพิ่มคำอธิบายการใช้สมุนไพรแต่ละชนิดด้วย จะทำให้เกิดประโยชน์ ต่อการเข้าไปศึกษาเรียนรู้

สำหรับปัญหาอุปสรรคของวัดด้านการจัดแหล่งเรียนรู้ในวัด (อนุรักษ์พุทธศิลป์ วัฒนธรรมประเพณี) พบว่าส่วนใหญ่ปัญหาอุปสรรคในการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม (ในวัด) ส่วนใหญ่ นักท่องเที่ยวนิยมท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ชม ธรรมชาติ และแหล่งเรียนรู้เป็นหลัก นอกจากนั้นระยะทางการเดินทางไกล ค่าใช้จ่ายมาก ความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินระหว่างเดินทางก็เป็นอีกหนึ่งของปัญหาอุปสรรค ในส่วนของปัญหาอุปสรรคที่จัดแหล่งเรียนรู้ต่าง ๆ ให้นักท่องเที่ยวได้ศึกษาเรียนรู้ในวัดเกิดจากงบประมาณในการดำเนินการเป็นอันดับแรก อันดับรองลงมาได้แก่ หน่วยงานองค์กร ที่วัดนั้นอยู่ในพื้นที่ไม่ค่อยให้ความสนใจที่จะร่วมพัฒนาวัด บุคลากรภายในวัดส่วนใหญ่ขาดความรู้ ประสบการณ์ การจัดวัดให้เป็นสถานที่เรียนรู้ของนักท่องเที่ยว ชุมชนไม่ได้เข้าไปร่วมกับการแสดงความคิดเห็นในการบริหารจัดการ เพราะเห็นว่าผู้ที่บริหารวัดนั้นมีภูมิความรู้อยู่แล้วไม่กล้าไปแสดงความคิดเห็น

องค์ความรู้ที่ได้รับ อภิปรายผล /

จากการศึกษาวิจัยได้พบประเด็นที่น่าสนใจควรทำการอภิปรายผลให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัยครั้งนี้ ดังนี้

๑) ประเด็นแรก สภาพการจัดการแหล่งเรียนรู้ของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงราย จำนวน ๓ แห่ง จะเห็นว่า การจัดรูปแบบและสภาพการแหล่งเรียนรู้หรือที่ท่องเที่ยวในวัดมีความแตกต่างกันตามสภาพของแต่ละวัด แต่ที่น่าสนใจคือ กลุ่มที่เข้าไปท่องเที่ยวในวัดเป็นกลุ่มผู้หญิงถึงร้อยละ ๕๔.๓๓ และได้แสดงความคิดเห็นถึงการจัดรูปแบบและสภาพแหล่งเรียนรู้ที่เป็นสาระประโยชน์ต่อผู้เที่ยวนั้นใน ๔ ด้าน ว่าแหล่งศึกษาเรียนรู้ด้านธรรมชาติสิ่งแวดล้อม มีความค่าเฉลี่ยน้อยกว่าด้านอื่น ๆ ทั้งหมด นั้นแสดงให้เห็นว่า การจัดเขตพื้นที่ของวัดให้เป็นป่าธรรมชาติเช่นวัดป่าทั่วไปคงยาก เนื่องจากวัดทั้ง ๓ แห่งที่ใช้เป็นกรณีศึกษานี้เป็นวัดที่อยู่ในชุมชนเมือง แต่ก็สามารถจัดได้ตามสัดส่วนที่พอเหมาะกับสภาพของวัด เช่น วัดพระแก้ว อำเภอเมืองเชียงราย จะจัดเขตธรรมชาติสิ่งแวดล้อมไว้รอบ ๆ พระอุโบสถ ซึ่งก็พอดี ๆ กับสภาพพื้นที่ ส่วนวัดร่องขุน ก็จัดเขตธรรมชาติไว้ตามจุดที่ทักเป็นต้นไม้ให้ความร่มรื่นตามสภาพของวัด สำหรับวัดพระธาตุผางามนั้นในส่วนด้านบนของวัดเป็นเนินเขา ป่าไม้ยังพออุดมสมบูรณ์ ดังนั้นทั้ง ๓ วัดดังกล่าวมีสภาพธรรมชาติแวดล้อมที่แตกต่างกันไปตามบริบทแต่ละวัดนั่นเอง จึงทำให้นักท่องเที่ยวเห็นว่า แหล่งเรียนรู้ที่เป็นธรรมชาติสิ่งแวดล้อมอยู่ในระดับน้อย แต่ในขณะที่เดียวกันวัดทั้ง ๓ แห่งที่ใช้เป็นกรณีศึกษานี้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทั้งประเภทศิลปวัฒนธรรม ประเพณี กิจกรรม และประเภทประวัติศาสตร์ โบราณสถานและโบราณวัตถุด้วย ซึ่งสอดคล้องกับอิทธิพล ศรัทธาปฏิบัติและคณะ ได้กล่าวถึงประเภทของทรัพยากรท่องเที่ยวว่า การจำแนกประเภทของทรัพยากรการท่องเที่ยวเป็น ๓ ลักษณะคือ (๑) ทรัพยากรการท่องเที่ยวประเภทศิลปวัฒนธรรม ประเพณี และกิจกรรม รวมถึงสิ่งที่ตกทอดตามประเพณีโบราณมาสู่ชนรุ่นหลัง (๒) ทรัพยากรประเภทประวัติศาสตร์ โบราณสถาน และโบราณวัตถุ หมายถึงพื้นที่ หลักฐาน และร่องรอยทางกายภาพที่เหลืออยู่ และ (๓) ทรัพยากรการท่องเที่ยวทางธรรมชาติ หมายถึง ทรัพยากรทั้งทางกายภาพและชีวภาพ

๒ นวัตกรรมวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวประเด็นที่สอง แนวทางในการพัฒนาแหล่งเรีย (จะเห็นว่านักท่องเที่ยวได้เสนอแนวทางการพัฒนาว่า ควรให้มีตู้ระบบมัลติมีเดียที่บรรจุแผนผังของวัดไว้แล้วนักท่องเที่ยวสามารถกดดูจุดต่าง ๆ ภายในวัดได้จากข้อเสนอนี้คณะผู้วิจัยเห็นว่า น่าจะมาจากแต่ละวัดไม่มีผู้บรรยายให้แก่นักท่องเที่ยวทุกจุดของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวหรือแหล่งเรียนรู้ที่มีในวัด ทำให้เกิดความคิดที่อยากจะช่วยให้อุทยานสามารถให้ความรู้แก่ผู้เข้าไปท่องเที่ยวได้อย่างทั่วถึงทุกจุด เนื่องจากบางแห่งไม่มีคำอธิบายใด ๆ ไว้ให้ได้ศึกษาเรียนรู้ โดยเฉพาะแต่ละวัดมีทั้งแหล่งที่เป็นโบราณวัตถุ โบราณสถาน หรือพุทธศิลป์ สถาปัตยกรรมที่ควรแก่ศึกษาเรียนรู้ ซึ่งนักท่องเที่ยวส่วนใหญ่ไปท่องเที่ยวเพื่อพักผ่อนเยี่ยม/ญาติ และทำธุรกิจส่วนตัว เป็นลำดับต้น ๆ จึงต้องการได้ข้อมูลจากการท่องเที่ยวกลับไปเล่าให้ลูกหลานญาติพี่น้องที่อยู่ทราบด้วย ซึ่งสอดคล้องกับจรรยาบรรณ ๓ ทักษะบ้านได้เรียนรู้รับงาน รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่อง รูปแบบการสื่อความหมายสำหรับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม: กรณีศึกษาวัดพะโคะ อำเภอสังขละบุรี จังหวัดสงขลา พบว่า ความต้องการของนักท่องเที่ยวชาวไทย ในการสื่อความหมายโดยใช้บุคคล ได้แก่ ญาติมิตรคนใกล้ชิด ผู้บริการข้อมูล มัคคุเทศก์ท้องถิ่น และในการสื่อความหมายโดยไม่ใช้บุคคล ได้แก่ หนังสือคู่มือแนะนำเที่ยว สื่อมัลติมีเดียหรือสื่อผสม และป้ายข้อมูล

ประเด็นที่สาม ความคิดเห็นของพระสงฆ์และผู้ประกอบการท่องเที่ยวที่มีต่อการพัฒนา ประเด็นนี้น่าสนใจ (๓) ยที่เป็นเครื่องดึงดูดใจนักท่องเที่ยวคือ ปัจจัยในวัดทั้ง ๓ แห่งที่ทำการวิจัย จะเห็นว่า แต่ละวัดจะมีสิ่งดึงดูดใจไม่เหมือนกัน กล่าวคือ วัดร่องขุนมีสิ่งดึงดูดใจนักท่องเที่ยวคือบุคคลหรือ ศาสนบุคคลก็ได้ เพราะท่านผู้นี้ได้พิจารณาตัวเองว่าจะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาจนกว่าชีวิตจะหาไม่ นั่นคือ อาจารย์เฉลิมชัย โฆษิตพิพัฒน์ ศิลปินแห่งชาติ เป็นที่น่าสังเกตว่า นักท่องเที่ยวจะไปชมความงามของสถาปัตยกรรมอุโบสถสีขาวที่ออกแบบและสร้างโดยศิลปินแห่งชาติ ผู้นี้ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ศาสนวัตถุที่เป็นสถาปัตยกรรมของอุโบสถสีขาวเป็นสิ่งที่ดึงดูดใจนักท่องเที่ยวเป็นหลัก เป็นการท่องเที่ยวหาความรู้ ธรรมชาติ สบายงามของศิลปะ ของสถาปัตยกรรม จิตรกรรม ตึ่นตา แปลกใหม่อลังการ นักท่องเที่ยวได้รับบรรยากาศสุนทรียภาพอันวิจิตรตระการตา สำหรับวัดร่องขุนถ้าจะมองอีกมุมหนึ่งก็คือเป็นแหล่งท่องเที่ยวประเภทความสนใจพิเศษ กล่าวคือสนใจในศิลปะร่วมสมัยที่สรรค์สร้างโดยศิลปินแห่งชาติอย่างเช่นอาจารย์เฉลิมชัย โฆษิตพิพัฒน์ ที่ว่าเป็นประเภทความสนใจพิเศษ ก็หมายถึงการท่องเที่ยวเชิงทัศนศึกษาหรือศาสนา (Edu-meditation tourism) เป็นการเดินทางไปเพื่อทัศนศึกษา แลกเปลี่ยนเรียนรู้จากปรัชญาทางศาสนา หาความรู้ สัจธรรมแห่งชีวิต เพื่อมีประสบการณ์และความรู้ใหม่เพิ่มขึ้น นอกจากนี้นักท่องเที่ยวยังมีความเห็นว่า ศิลปกรรมไทยเป็นสิ่งควรช่วยกันอนุรักษ์และศึกษา กิจกรรมที่นักท่องเที่ยวชอบ น่าจะเป็นการเที่ยวชมศิลปกรรมความสวยงามของวัด และประโยชน์ที่นักท่องเที่ยวได้รับจากการเดินทางมาเที่ยวในวัดคือการได้ผ่อนคลายความเครียด เกิดความสบายใจ และได้พัฒนาจิตใจให้สงบ ซึ่งสอดคล้องกับวัชรญาณ ระเบียบศรี อ่างโน (สุดาทิพย์ นันทโชค ได้กล่าวว่า นักท่องเที่ยวมีความเห็นว่า ศิลปกรรมไทยเป็นสิ่งควรช่วยกันอนุรักษ์และศึกษา กิจกรรมที่นักท่องเที่ยวชอบ ได้แก่ การเที่ยวชมศิลปกรรมความสวยงามของวัด และประโยชน์ที่นักท่องเที่ยวได้รับจากการเดินทางมาเที่ยววัดคือ การได้ผ่อนคลายความเครียด เกิดความสบายใจ และได้พัฒนาจิตใจให้สงบ และเหมือนกับที่บุญเลิศ ตั้งจิตพัฒนาได้กำหนดรูปแบบการท่องเที่ยว ไว้ ๓ แบบ เพื่อตอบสนองความต้องการท่องเที่ยว โดยมีรูปแบบในการท่องเที่ยว คือ ๑) รูปแบบการท่องเที่ยวในแหล่งธรรมชาติ หมายถึงการท่องเที่ยวแหล่งธรรมชาติ โดยประกอบด้วย การท่องเที่ยวเชิงนิเวศทางทะเล การท่องเที่ยวเชิงธรณีวิทยา การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ การท่องเที่ยวเชิงดาราศาสตร์ และการท่องเที่ยวเชิงเกษตร ๒) รูปแบบการท่องเที่ยวในแหล่งวัฒนธรรม หมายถึง การท่องเที่ยว ในแหล่งประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งประกอบด้วย การท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ การท่องเที่ยวชมวัฒนธรรมและประเพณี และการท่องเที่ยวชมวิถีชีวิตในชนบท และ ๓) รูปแบบการท่องเที่ยวในความสนใจพิเศษ หมายถึง การท่องเที่ยวที่ผสมผสานการท่องเที่ยวกับความต้องการอื่นเพิ่มเติมซึ่งประกอบด้วย การท่องเที่ยวเชิงสุขภาพ การท่องเที่ยวเชิงทัศนศึกษาและศาสนา การท่องเที่ยวเพื่อศึกษากลุ่มชาติพันธุ์หรือวัฒนธรรมกลุ่มน้อย การท่องเที่ยวเชิงกีฬา การท่องเที่ยวแบบผจญภัย การท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์และฟาร์มสเตย์ และการท่องเที่ยวพำนักระยะยาว

๔ประเด็นที่สี่ ปัญหาอุปสรรคของวัดด้านการจัดแหล่งเรียนรู้ในวัดเกี่ยวกับการอนุรักษ์พุทธศิลป์ วัฒนธรรมประเพณี (ประเด็นนี้จากการวิจัยพบว่าปัญหาอุปสรรคการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ส่วนใหญ่นักท่องเที่ยวนิยม (ในวัด)ท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ชมธรรมชาติและแหล่งเรียนรู้เป็นหลัก ประเด็นนี้คณะผู้วิจัยเห็นว่า นักท่องเที่ยวไม่มีแนวคิดที่จะไปท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาหรือท่องเที่ยวในวัด อาจเกิดจากพื้นฐานเดิมของนักท่องเที่ยวส่วนใหญ่ไม่ได้รับการปลูกฝังจากครอบครัวเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเท่าที่ควร แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ผู้ไปท่องเที่ยวในวัดส่วนใหญ่มีอายุเฉลี่ย ๕๐ ปีไปแล้วนั้น แสดงให้เห็นว่า ผู้ท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาเป็นกลุ่มที่มีอายุ ดังนั้นคณะผู้วิจัยจึงเห็นว่า ปัญหาอุปสรรคในการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมหรือเชิงพระพุทธศาสนาน่าจะมาจาก ๓ ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยว ฝ่ายของผู้ประกอบการท่องเที่ยว และฝ่ายของนักท่องเที่ยว ฝ่ายแรกคือฝ่ายทางวัด อาจ (ยกเว้นวัดร่องขุน อำเภอเมืองเชียงราย) ไม่ได้ทำการประชาสัมพันธ์ให้บุคคลทั่วไปได้รับรู้รับทราบ ว่า วัดบริหารจัดการวัดให้เป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้อะไรบ้าง ไม่ได้นำผลงานของวัดไปเผยแพร่แก่สาธารณชน ทำให้นักท่องเที่ยวไม่รู้จึงไม่ได้เข้าไปท่องเที่ยวในวัด หรือมีคณะนั้นก็บริหารจัดการวัดไม่เป็นระบบ ไม่มีสิ่งดึงดูดใจให้นักท่องเที่ยวเข้าไปท่องเที่ยว หรืออาจจะมึนงบประมาณในการจัดทำไม่เพียงพอที่จะดำเนินการ และอาจจะไม่ได้รับการสนับสนุนจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่อยู่ในพื้นที่ ซึ่งทำให้การประชาสัมพันธ์ไม่ทั่วถึง ฝ่ายที่สองคือ ผู้ประกอบการท่องเที่ยวไม่ได้แนะนำหรือจัดโปรแกรมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมหรือเชิงพระพุทธศาสนาไว้ในรายการท่องเที่ยวของผู้ประกอบการ และผู้ประกอบการส่วนใหญ่จะเน้นการท่องเที่ยวที่เป็นสถานที่สนุกสนาน รื่นโรจน์บันเทิงใจในด้านตรงข้ามกับวัฒนธรรมหรือทางพระพุทธศาสนา ฝ่ายที่สามคือ ตัวของนักท่องเที่ยวเอง นักท่องเที่ยวที่ไปเที่ยวหรือศึกษาเรียนรู้ในวัดส่วนใหญ่จะเป็นผู้ที่ได้รับการอบรมจากผู้ปกครอง หรือติดตามผู้ปกครองไปวัด ตั้งแต่เล็ก ๆ ส่วนนักท่องเที่ยวที่ตรงข้ามกันจะเข้าไปท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมหรือเชิงพระพุทธศาสนาน้อย ซึ่งสอดคล้องกับที่ ญัฐพงษ์ สีบุญเรือง และคณะ ได้ศึกษาเรื่อง ปัจจัยทางจิตสังคมที่มีความสัมพันธ์กับพฤติกรรมการท่องเที่ยวพุทธศาสนา พบว่า นักศึกษาที่ได้รับการอบรมมาก มีแบบอย่างมาก และรับข่าวสารมากเป็นผู้มีพฤติกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนา มากกว่านัก (พฤติกรรมการบริโภคการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนา)ศึกษาที่ได้รับการอบรมน้อย มีแบบอย่างน้อย และรับข่าวสารน้อย

ส่วนวัดพระแก้ว อำเภอเมืองเชียงราย และวัดพระธาตุผาเงา อำเภอเชียงแสนนั้น นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่จะไปกราบสักการะพระพุทธปฏิมากร สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำวัดเป็นอันดับแรก คือ วัดพระแก้ว จะไหว้กราบสักการะขอพรจาก “พระหยกเชียงราย” ก่อน แล้วจึงไปยังสถานที่อื่น ๆ ส่วนวัดพระธาตุผาเงา ก็จะไปกราบสักการะขอพรจาก “หลวงพ่อผาเงา” นั้น น่าจะเกิดจากกิตติศัพท์ความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูป สถานที่ และชื่อเสียงของพระมหาเถระที่เป็นเจ้าอาวาส หรือเกจิอาจารย์ เป็นสิ่งดึงดูดใจนักท่องเที่ยวให้เข้าไปกราบไหว้ขอพร ซึ่งสอดคล้องกับสุดาทิพย์ นันทโชค ได้กล่าวไว้ว่า นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่มีความเห็นว่าสิ่งดึงดูดใจที่ทำให้ตัดสินใจเดินทางมาท่องเที่ยวมากที่สุดคือ ความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูปและชื่อเสียงของเกจิอาจารย์ ซึ่งกิจกรรมที่นักท่องเที่ยวหาเป็นประจําจากที่สุดเมื่อเดินทางมาท่องเที่ยว คือ การนมัสการไหว้พระ ทั้งนี้ นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่คิดว่าการมาทูลงบุญก็เพื่อเป็นการเพิ่มบุญกุศลและความเป็นสิริมงคลให้แก่ตนเองและครอบครัว

แต่ถึงอย่างไรก็ตาม การท่องเที่ยวในปัจจุบันจะขาดวัดซึ่งเป็นพื้นฐานทางวัฒนธรรมของไทยไปไม่ได้ ไม่ว่าจะอยู่ภาคไหน ๆ ก็ตาม การที่จะทำวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว แหล่งศึกษาเรียนรู้แก่ผู้เข้าไปท่องเที่ยวในวัดจึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับสังคมไทย เพื่อเป็นการจัดการให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวแก่ชาวไทยและต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปีพุทธศักราช ๒๕๕๘ จะเป็นปีเปิดโลกอาเซียนด้านเศรษฐกิจ ที่เรียกว่าสมาคมอาเซียนแล้ว คาดว่านักท่องเที่ยวจากสมาคมอาเซียนน่าจะเข้ามาสู่ประเทศไทยเป็นอย่างมาก และสิ่งที่เป็นเอกลักษณ์ อัตลักษณ์ของประเทศไทยมาตั้งแต่สมัย มีประวัติศาสตร์ชาติไทยก็คือ “พระพุทธศาสนา” แต่ทุกวันนี้การจัดการวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวนั้นจะเป็นการจัดการเฉพาะวัดนั้น ๆ เท่านั้น ยังขาดความร่วมมือจากหน่วยงาน องค์กรภาครัฐ และเอกชน ในการเข้าไปพัฒนา ถ้าหากหน่วยงานของรัฐ หรือภาคเอกชนได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการพัฒนา ก็จะสามารถให้วัดเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่ยั่งยืนได้ไปตราบนานเท่านาน ดังนั้นจึงเห็นว่าวัดเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่ควรให้การส่งเสริมสนับสนุนอย่างยิ่ง จากภาครัฐและเอกชนจะได้รักษาอนุรักษ์ประวัติศาสตร์ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปกรรม สถาปัตยกรรมของไทยไว้เป็นมรดกของลูกหลานสืบไป

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิจัยเรื่องรูปแบบและสภาพแหล่งเรียนรู้ของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงราย เพื่อให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้นำไปใช้และปรับปรุงให้เหมาะสมกับสถานที่ท่องเที่ยวที่อยู่นั้น ๆ มีข้อเสนอแนะดังนี้

๑. วัดทั้ง ๓ แห่งนำผลงานวิจัยไปปรับปรุงพัฒนารูปแบบและสภาพภูมิทัศน์ภายในวัด ตลอดจนการจัดกิจกรรมส่งเสริมการท่องเที่ยวภายในวัดให้เหมาะสมกับการท่องเที่ยวและยั่งยืนต่อไป
๒. หน่วยงานภาครัฐ ภาคเอกชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และชุมชนนำไปสร้างเครือข่ายการท่องเที่ยวและแหล่งเรียนรู้เชิงพุทธศาสนาและเชิงวัฒนธรรมในท้องถิ่นได้อย่างมีคุณค่าและครบวงจร
๓. ในด้านของสถานการณ์ด้านการตลาดการท่องเที่ยว วัดต่าง ๆ สามารถนำไปปรับปรุงพัฒนารูปแบบในการจัดสภาพภายในวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวได้ เพื่อเตรียมเปิดวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวในภูมิภาคอาเซียนในปี ๒๕๕๘
๔. คณะสงฆ์จังหวัดเชียงราย ใช้เป็นแนวทางในการวางแผนและพัฒนาตลาดการท่องเที่ยว เชิงพระพุทธรักษาและเชิงวัฒนธรรม ให้ทุกวัดเกิดการพัฒนาตามศักยภาพ โดยพิจารณาในด้านความแตกต่าง ปัจจัยและผลกระทบที่มีต่อการแบ่งส่วนตลาดในการท่องเที่ยว เชิงวัฒนธรรม ในเขตจังหวัดเชียงราย
๕. หน่วยงานของรัฐ เอกชน และคณะสงฆ์ใช้พัฒนาในด้านการประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ในเขตจังหวัดเชียงรายอย่างต่อเนื่อง ทั้งทางสื่อโทรทัศน์ สื่อวิทยุ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ (Internet) การจัดงานท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงราย และการเดินทางไปร่วมงานท่องเที่ยวของจังหวัดอื่นเพื่อประชาสัมพันธ์จังหวัดเชียงราย
๖. อาจารย์ นักวิชาการ นิสิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และนักท่องเที่ยวให้ความสนใจและนำข้อมูลการวิจัยไปบูรณาการ พัฒนากับกิจกรรมของตนเอง เช่น บูรณาการเรียนการสอนในรายวิชาที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาสังคม การจัดเครือข่ายแหล่งเรียนรู้ ฯลฯ
๗. หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น กลุ่มการท่องเที่ยวในเชียงราย ภาคเอกชน และผู้ประกอบการท่องเที่ยว ควรมีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและให้ข้อเสนอแนะต่อการพัฒนาการท่องเที่ยวของวัดต่าง ๆ ในระยะยาว

เอกสารอ้างอิง

มณีวรรณ ผิวนิม, พฤติกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธของนักท่องเที่ยวที่มาเที่ยวในจังหวัดสกลนคร. รายงานการศึกษาระดับปริญญาบริหารธุรกิจมหาบัณฑิต สาขาวิชาการตลาด, บัณฑิตวิทยาลัย) มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๗(, หน้า ๔๙.

สุดชีวัน นันทวัน ณ อยุธยา, การจัดการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมโดยชุมชนเป็นศูนย์กลาง, การศึกษาระดับปริญญาโท สาขาวิชาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต, เศรษฐศาสตร์การเมือง, ๒๕๔๘(, หน้า ๑๖.

กรณีย์ ถนอมกุล, พฤติกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธของนักท่องเที่ยวที่มาเที่ยวในจังหวัดสกลนคร, การศึกษาระดับปริญญาบริหารธุรกิจมหาบัณฑิต สาขาวิชาการตลาด, บัณฑิตวิทยาลัย) : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๗(, หน้า ๗๔.

ณัฐพงษ์ สีนุญเรื่องและคณะ, ปัจจัยจิตสังคมที่มีความสัมพันธ์กับพฤติกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนา, (Psycho-Social Correlation of Buddhist Tourism Behavior), รายงานวิจัย คณะบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี. (ปทุมธานี : มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี, ๒๕๕๒), หน้า ๑๒-๑๓.

นัทธี จิตสว่าง, หลักทฤษฎีวิทยา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ราชทัณฑ์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๐.

สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย